

Algemene inleiding

Verleden jaar was het honderdvijftig jaar geleden dat Hegel overleed'. Enkele mensen uit de Sectie Filosofie en Moraalwetenschap dachten er toen aan een colloquium aan hem te wijden. De bijeenkomst van vandaag is een paar maanden te laat, maar dat is hopelijk geen groot bezwaar.

Samen praten en nadenken over Hegel, loont het de moeite? Is er over hem nog iets nieuws te ontdekken? Is er unanimité mogelijk in de interpretatie en waardering van zijn denken? Waarschijnlijk niet, de specialisten schrijven al honderdvijftig jaar en er blijven zeer divergente meningen. Hegel was een teïst, neen, een ateïst, neen, een pan-teïst, neen, een panenteïst. Hij was een idealist, neen, een realist. Een reactionaire verdediger van de Pruisische staat, neen, een protagonist van het moderne burgerlijke denken.

De onenigheid over Hegel is een constante in onze geschiedenis. In de dertiger jaren van de vorige eeuw werd de meester zowel door rechtshegelianen als door linkshegelianen opgeëist. Daarna waren er anti-positivistisch gerichte Hegelrenaissances in Engeland, Nederland, Italië en later Frankrijk (Wahl, Kojève, Hyppolite, Weil). Ook Marx, die Hegel's geschriften slechts partieel kende, had het lastig met de meester maar hij was evenwichtiger en duidelijker dan vele van zijn navolgingen en formuleerde grondige en relevante kritiek. In de marxistische beweging van de periode 1870-1940 waren de meeste ideologen Hegelkundig, uitzonderingen waren o.a. Lenin en Lukacs. Telkens dook het probleem op of men met Hegel rekening moest houden, in welk opzicht en in welke mate. Wie teveel beïnvloed werd, neigde tot een als burgerlijk gekwalificeerd idealisme, wie de meester volledig vergat maakte zich o.a. schuldig aan verwaarlozing van de basisprincipes van het dialektische denken. Meer recentelijk hebben Popperianen en Nouveaux Philosophes de betekenis van Hegel weer op de voorgrond geplaatst, zij het op een volstrekt negatieve wijze. Nu was het de bedoeling de meester definitief af te maken. Op de serieuze kenners heeft die journalistiek niet veel indruk gemaakt.

---

1 Een samenvatting van deze tekst werd als openingswoord uitgesproken op het colloquium.

Opvallend is dat Hegel vooral het mikpunt is van liberaal denkende ideologen, van R. Haym tot K. Popper. Vroeger moest hij vooral aangeklaagd worden als een reactionair verdediger van feodale toestanden, nu wordt hij in de eerste plaats beschuldigd van totalitarisme. Dit image blijkt het ook in Vlaanderen te doen. Ene Weil schreef dertig jaar geleden een deskundig en overtuigend boek over 'Hegel et l'Etat', maar die eminente kenner kon de vooroordelen niet uit de wereld helpen. Peperzak heeft bijdragen in het Nederlands gepubliceerd om het tij te doen keren, maar wie luistert naar hem? Ik raad de studenten aan de waardevolle inleiding van Freddy Mortier met aandacht te lezen.

Een eerste moeilijkheid is dat veel beschouwers hun eigen filosofie vermengen met die van Hegel en hem geforceerd in positieve of negatieve zin gebruiken, d.i. in een of andere richting duwen, naar links of naar rechts. Men worstelt in het eigen heden met problemen en interpreteert dan mensen uit vroeger tijden vanuit die noden. Zo wordt het verleden onderworpen aan eigen waarde-oordelen en nutsoverwegingen. Dat is onaanvaardbaar. De laatste eer die een dode moet bewezen worden is het authentiek reconstrueren, in moderne termen weliswaar, van zijn gedachtengang. Wat sommige Nouveaux Philosophes op dit gebied gepresteerd hebben is niet fraai. Ofwel gebeurt historisch werk met pijnlijke nauwkeurigheid en afstandelijkheid, ofwel is het bestemd voor de prullenmand.

Hegel moet met historische ernst benaderd worden. Zijn denken en de betekenis ervan moeten gesitueerd worden in de periode 1790-1830, d.i. in het Duitse leefmilieu na de Franse revolutie en v66r de intrede van de moderne industriële beschaving. Wie dit uitgangspunt negeert brengt er niks van terecht. Hij beseftte het historische belang van de Franse Revolutie, was geen verdediger van de traditionele feodaliteit. Wat Pruisen betreft, heeft Peperzak uitvoerig beschreven dat Hegel daar in het geheim de meest progressieve krachten financieel steunde. Mag ik een gewaagde vergelijking maken? Welke zgn. progressieve Popperiaan of Nouveau Philosophe steunt nu financieel in het geheim progressieve bewegingen in de derde wereld, bv. zwarten in Zuid-Afrika of Palestijnen in het Midden-Oosten?

Hegel was niet alleen een anti-feodale denker, hij liet zich evenmin vangen door de handelskapitalistische 'vision du monde' zoals die in de Engelse Verlichtingsfilosofie werd uitgedrukt. Hij was geen liberale individualist omdat hij inzag dat alle fundamentele menselijke problemen een irreductibele sociale dimensie bezitten. Daarmee hield hij in zijn Rechtsfilosofie terdege rekening. Marx heeft de waarde van dit standpunt begrepen en de betekenis ervan uitgewerkt.

Is het toeval dat in onze tijd, bij de zoveelste herleving in het Westen van het individualisme, de exponenten van die strekking Hegel en Marx totalitarisme verwijten? Neen. Dat de discussie gechargeerd

wordt door scheldwoorden en emotioneel-morele uitbarstingen maakt weinig indruk. Er niet voor terugschrikken Stalin te gebruiken om Hegel en Marx te kraken kan op korte termijn in veel burgerlijke milieus wél enig succes hebben, maar getuigt van slechte smaak en is historisch gezien irrelevant. In feite gaat het over afleidingsmaneuvers. Wie zakelijk redeneert weet dat we gedwongen zijn de fundamentele tegenstelling tussen Hegel, Marx en hun liberale opposanten au sérieux te nemen. Is het omdat zij met sterke argumenten de onhoudbaarheid van de individualistische premisses in de verf zetten dat ze zo uitgescholden worden? Daarop komt het uiteindelijk neer. Zij doorzagen dat het liberalisme een elitaire filosofie is en voor de toekomst van de planeet niets goeds voorspelt tenzij imperialisme in naam van de persoonlijke vrijheid. Zij beseften meer dan een eeuw geleden al dat de Westerse bourgeoisie weigert totalistisch te denken en werden daarom als totalitaristen afgemaakt.

Dit is de zin van ons colloquium: een poging om het publiek te doen inzien dat Hegel op een historisch verantwoorde manier moet getekend worden. Twee klippen moeten vermeden worden. Ten eerste de goedkope vervalsing. Op dat punt heb ik vertrouwen. Journalisten van allerlei allooi zullen het op de duur niet halen tegen ernstige historici zoals o.a. J. D'Hondt, T. Fetcher, G. Jarczyk en W. Van Dooren, hier aanwezig. Ten tweede is er de massale, door massa-media gesteunde aanval van de conservatieven, die tegenwoordig het denken in de Verenigde Staten en West-Europa beheersen, op de argumenten die Hegel en Marx formuleerden tegen het burgerlijke individualisme. Ook op dat gebied heb ik een veilig voorgevoel. Men zal de kracht van het denken dat met totaliteiten durft rekening te houden in de long run moeilijk kunnen tegenhouden.

Er is een tweede moeilijkheid in de Hegel-interpretatie. Hegel is vele van zijn commentatoren te vlug af. Zij werken doorgaans met dualistische classificaties - subjektivisme tegenover objektivisme, determinisme tegenover indeterminisme, totalisme versus particularisme, progressiviteit versus conservatisme, enz. - die Hegel kent en wil overschrijden. Sommigen hebben hem als panlogist voorgesteld en vergisten zich omdat hij tegenover de Logos de Natur en de Geist stelde, waarbij het zo is dat de Natur en de Geist in één opzicht binnen de Logos vallen maar in een ander opzicht erbuiten staan. Degenen die dachten hem met de term pandeterminist te vangen vergaten dat Hegel zich tegen Spinoza opstelde en moeten de dialektiek van determinisme en vrijheid in de Logik herlezen. Ook de interpretatie dat hij een panrationalist was moet met scepsis benaderd worden, hij bouwde ook een dialektiek rationeel/irrationeel in zijn systeem in. Ik beweert niet dat men geen dualismen kan opbouwen waarbij de filosoof uit Berlijn in één van de twee polen kan gevangen worden - hoewel hijzelf die poging wegens zijn dialektische basisprincipe zou afwijzen -

maar wel dat men daarbij erg voorzichtig moet zijn.

In het is jaren geleden dat ik nog iets schreef over Hegel. Wat mij uiteindelijk uit de lektuur van zijn werken is bijgebleven is de indruk dat zijn systeem een grootse poging is om twee basisprincipes met elkaar te verbinden, enerzijds de totaliteitsidee ('Das Ganze ist das Wahre'), anderzijds de gedachte van de dynamiciteit van al wat bestaat, een beweging die dialektisch is. Dat Hegel die twee beginselen als de hoekstenen van zijn systeem heeft genomen en zijn leven lang op de meest diverse terreinen heeft weten terug te vinden, is zijn genialiteit, de reden waarom hij als een groot filosoof beschouwd wordt. Wie hem fundamenteel wil aanpakken moet de houdbaarheid van de twee basisprincipes onderzoeken, daarna nagaan of hij beide beginselen op een geldige wijze met elkaar heeft verbonden en tenslotte de waarde toetsen van zijn toepassingen van de werkelijkheid. Wat dit laatste betreft is het niet moeilijk te wijzen op ongenueanceerde benaderingen, te vlugge veralgemeningen en te geforceerde, subjectief-gekleurde constructies van Hegel. Het is bovendien algemeen geweten dat zijn ontologie, natuurfilosofie, antropologie, sociologie en politicologie sterk verouderd zijn, o.m. omdat zijn kennis van de feiten zeer ontoereikend was.

Waarom de door Hegel met zoveel zwier beoefende synthetische methode niet op hemzelf toepassen? Ik denk aan zijn Vorlesungen over de geschiedenis van de filosofie waarin hij alle, hem bekende, belangrijke denkers uit het verleden in één grote denkbeweging, één stroom, plaatste en elke bijdrage, klein of groot, als element in dit geheel waardeerde. Van die werkwijze valt veel te leren, maar ze werd tot dusver weinig nagevolgd door de historici van de filosofie. Waarom Hegel niet op de door hemzelf aangegeven manier behandelen, hem in zijn tijd situeren en daardoor relativieren, met respect voor zijn indrukwekkende synthetische kracht en met eerlijke kritiek op de vaak onbehouden manier waarop hij zijn voorgangers in een eigen perspectief wringt? Voor velen een te moeilijke opgave?

Zonder aandacht voor het totaliteitscriterium is Hegel niet te waarderen. Daarom moeten we er dieper op ingaan. Punt één: de totaliteit bestaat op elk moment in de tijd en kan door de menselijke rede gegrepen worden, zij het slechts tijdelijk, want het te vatten geheel is in zichzelf dynamisch, open, creatief en daarom niet eens en voor altijd kenbaar. Een filosoof kan slechts het heden en het verleden grijpen en begrijpen, hij heeft geen vat op de toekomst. De idee om alles te voorstellen is illusoir. Punt twee: de totaliteit is niet gedetermineerd op een spinozistische manier, maar op een dialektische wijze, waarin zowel gedetermineerdheid als vrijheid begrepen zijn. Men denke daarbij o.a. aan de belangrijke beschouwingen die aan de Fenomenologie van de Geest voorafgaan en waarin Hegel betoogt dat het absolute zowel Substanz als Subjekt is (het stuk is zowel tegen Spinoza/Schelling

als tegen Kant/Fichte gericht). Punt drie: het bewijs dat de totaliteitsidee geldig is, blijkt uit de universele werking van de 'Vermittlung', het mediatieprincipe. Punt vier: de totaliteit is redelijk in brede, dialektische zin, een samenhang waarin redelijkheid en onredelijkheid in beperkte zin vervat zijn. Punt vijf: het is een vergissing de rationaliteit te reserveren voor het menselijke. Het is niet zo dat de mens rationeel is. Redelijkheid is niet gelijk te stellen met bewustzijn, reflexie, controle zoals in het Westen vooral sinds Descartes voor velen geponeerd wordt, maar is een kenmerk van menselijke én buitenmenselijke fenomenen, van processen en structuren, van adaptatievermogens van gegevens aan hun omgevingen. De uitdrukking van een in de mens aanwezige en hem tevens tebovengaande Logos, een principe dat het zijnde als totaliteit doordringt en samenbindt, zegt Hegel. Duidelijk een oude Griekse gedachte, denk o.a. maar aan de Stoa.

Punt zes: Hegel verwerpt de gedachtengang dat er in de mens een dualiteit van rationaliteit en irrationaliteit zou zijn waarbij die splitsing van toepassing is op vermogens: het verstand zou redelijk zijn, de gevoelens, strevingen, passies, enz. irrationeel. Dit is irrelevant, er bestaan rationele en irrationele gevoelens, rationele en irrationele bewustzijnsverschijnselen, kennisacten (het verstandsdenken is bv. niet rationeel omdat het anti-dialektisch is, het blijft steken in de dualiteit, de antithese, de of-of-filosofie; alleen de rede bereikt het dialektische niveau). Punt zeven: ook de stelling dat de dualiteit rationeel/irrationeel is toe te passen op het onderscheid tussen het individu aan de ene kant en de groep en grotere sociale eenheden aan de andere kant kan Hegel niet aanvaarden. Enkelingen kunnen rationeel of irrationeel handelen en hetzelfde geldt voor supra-individuele entiteiten zoals groeperingen, organisaties en maatschappijen.

Dat voor wat de totaliteitsidee in het algemeen betreft. Niet betekenisloos, dacht ik, die zeven punten in het licht van wat liberale ideologen verkondigen. Maar we gaan verder, de totaliteitsidee heeft Hegel er meer in het bijzonder toe gebracht een eigen ontologie, epistemologie, maatschappij beschouwen en ethiek uit te bouwen. We nemen eerst de ontologie en de verhouding tussen bewustzijn en zijn, het probleem van de kennisleer.

Een basisidee van Hegels ontologie is dat de verhouding tussen mens en werkelijkheid zo moet gezien worden dat eerstgenoemde een element is van die realiteit en geen gegeven dat er autonoom tegenoverstaat. De mens is geen zelfstandige entiteit maar een bijzonder element in het geheel. Zijn specifieke kenmerken zoals bewustzijn, bewuste begeerte, arbeid en zelfbewustzijn zijn wl bepalend voor zijn zijnsstructuur en daarbuiten niet aanwezig, maar dat neemt niet weg dat ze als expressies van de totale werkelijkheid moeten begrepen worden. De kosmos, het zijnde als geheel openbaart zich in zijn diepste wezenheid in en door het antropologische. De Logos is dus geen

proprium van de mens waardoor die van de rest van het zijnde is afgesloten maar een beginsel van het zijn als zodanig, dat zich slechts in de mens/maatschappij op een volledig expliciete wijze toont.

Wat Hegel dienvolgens in zijn epistemologie niet nalaat telkens opnieuw te beklemtonen is dat de werkelijkheid niet kan begrepen worden als een door de mens geconcipieerd en van hem cognitief afhankelijk geheel (ons denken constitueert het zijn, zoals dat heet), maar hem tebovengaat, genereert en ook de wijze waarop hij de wereld ziet bepaalt. Die idee is na Hegel o.a. in die zin uitgewerkt dat beklemtoond wordt dat de stand van de algemene maatschappelijke ontwikkeling bepaalt hoe mensen hun wereld concipiëren. Maar is die stand op zijn beurt geen mensenwerk en moet men dan een historisch in deze of gene vorm gefixeerde algemene menselijke geest als oorsprong poneren? Vruchtbaarder bleek de poging van de marxisten die uitgaan van de idee dat het de stand van de produktiekrachten/produktieverhoudingen is die bepaalt op welke wijze mensen (filosofen, ideologen) de werkelijkheid waarin ze leven wél en niet kunnen interpreteren, begrijpen. Een hegeliaanse gedachte, zeker, maar dan in een nieuwe vorm omdat hier niet het zijn als zodanig maar het maatschappelijk en historisch bepaald zijn van de mens als verklaringsbron gehanteerd wordt.

Voor Hegel is er geen onoverbrugbare kloof tussen het ontische (het zijn) en het ontologische (het zijn zoals het aan de mens verschijnt en door hem bewustzijnsmatig verwerkt wordt), evenmin een definitieve splitsing tussen het ontologische en het epistemologische (de specifieke kenmerken van de menselijk-denkmatische benadering van het zijnde). Het is het zijn zelf dat zich deelt, zich tegenover zichzelf stelt en tot bewustzijn komt, tot expliciete reflexie, zelfbewustzijn en in laatstgenoemde activiteit tot adequaat zelfbewustzijn, het absolute weten, d.i. betrouwbare kennis van de werkelijkheid door die werkelijkheid zelf, d.i. de mens.

Hegel is dus een radikale opponent van Kant, hoewel hij door hem diepgaand werd beïnvloed, o.a. in de wijze waarop in de Logik de basiscategorieën worden gehanteerd. Kant staat op het standpunt dat, als we denken, we menselijke denkers zijn en niet uit ons menszijn kunnen stappen en daardoor fundamenteel van de werkelijkheid gescheiden zijn. Hegel relativeert Kant door hem als een moment in een evolutie te plaatsen. Het menselijke partikel, onderdeel van de totaliteit, aldus Hegel, gaat hier zijn eigen gang, stelt zich frontaal op tegenover het niet-menselijke, wordt zich van dit proces ten dele bewust en produceert een subjektivistische ontologie en epistemologie om zich buiten en tegenover de totaliteit te handhaven. Er is, zoals Kant zag, voortdurend menselijke cognitieve verwerking van extra-cognitieve gegevens, maar ook, wat hij niet consequent in zijn theorie opnam, een onophoudelijke aanvoer van niet door de mens cognitief bepaal-

de gegevens/verbanden uit een bredere werkelijkheid. Hegel gelooft niet in een breuk met het object dat tegenover de kennende mens staat en duwt de redenering in tegenovergestelde richting: hoe de mens ook denkt over de realiteit, steeds weerspiegelt hij daarin op een of andere manier de kenmerken van die werkelijkheid zelf.

Hegel verwijt Kant dat hij de werkelijkheid enerzijds tot de menselijke werkelijkheid herleidt maar anderzijds die werkelijkheid toch als een autonome realiteit blijft poneren en daardoor het ontische als een nihilum, een inhoudsloos maar desondanks fundamenteel gegeven stelt. De ontdekking van die contradictie waarmee alle consequente subjektieve idealisten kampen - men ontdoet het object van elke niet-subjektieve Bestimmung en poneert het toch als een inhoudsvol object dat de laatste bron van alle menselijke ervaringen is - blijft gewichtig. Waarom het principieel onkenbare toch als laatste zijnsgrond nemen, is dit geen toppunt van irrationalisme, mysticisme, nihilisme? Een verwijt dat kan tellen! Kant staat voor de keuze: ofwel geeft hij het onkenbare als zijnsgrond op, dan komt hij tot een systeem waarin de mens als kennend wezen volledig in zichzelf is opgesloten (homo-solipsisme), ofwel houdt hij de band met een laatste zijnsgrond aan, maar dan kan hij daarover niets weten en belandt hij in een ontologisch vacuum of mysticisme. Jaja, dat komt ervan, zegt Hegel, als je de totaliteitsidee veronachtzaamt en niet inziet dat het menselijke kennen niet alleen een activiteit tegenover het zijn is - dat is niet onjuist als men beseft dat het één aspect van de zaak is - maar tevens, dat is de andere kant van de medaille, een reflexief moment binnen het zijn zelf is.

Hegel acht het subjektieve idealisme onhoudbaar en kiest voor een realistische epistemologie die, door de ontologie van de triade Logos-Natur-Geist, in een objectief idealisme uitmondt. Hume, Kant en anderen hebben de specificiteit van de mens en het menselijk denkend functioneren beklemd, dat is hun verdienste, maar door die accentuering werd de mens geïsoleerd van het buitenmenselijke in de kosmos. Daardoor ontstond een anti-dialektisch subjektivisme, een homo-divinisering en werden de fundamenten gelegd van een humanisme dat nu, in de tweede helft van de twintigste eeuw, tot een ingrijpende aliëntatie is uitgegroeid en het totale bestel op onze planeet wegens het overdreven homo-centrisme definitief dreigt te ontregelen.

Dat de invloed van de totaliteitsidee bij Hegel duidelijk blijkt uit zijn duel met de subjektieve idealisten mag ons niet doen vergeten dat ook andere aspecten van zijn epistemologie op de werking van dit beginsel wijzen, we denken aan zijn kritiek op het klassieke rationalisme (de of-of-filosofie), zijn verwerping van het radikale dualisme van descriptieve en valoriserende oordelen (Hume) en zijn afwijzing van de Glaubensfilosofie van o.a. Jacobi, zie het moderne intuïtionisme. Heeft Moore die bladzijden gelezen? Hij zou zijn standpunten mis-

schien wat gerelativeerd hebben.

Tenslotte nog dit: Hegel was geen denker die het zijn door het denken wilde veranderen, hij was een beschouwer, contemplatief ingesteld en als zodanig een kind van het pre-industriële milieu waarin hij leefde. Hij zag wel in dat het denken uit het handelen voortspuit en door dit ageren voortdurend gestimuleerd wordt, maar verwaarloosde de gepaste conclusie, ni. dat denken meer is dan begrijpen en in de eerste plaats dient om het zijn te veranderen, zoals Marx wél begreep. Dat betekent ook dat Hegels filosofie in wezen niet totalitair was en kon zijn omdat elk totalitarisme een op een beheersend handelen gericht denken insluit.

Tot zover de relatie tussen de totaliteitsidee en epistemologie bij Hegel. Men zou ook de toepassingen kunnen onderzoeken met betrekking tot zijn maatschappijbeschouwing, zijn politicologie en etiek, daarover zullen we hier zeer kort zijn.

Wat de samenleving betreft gelooft Hegel niet in de idealistische, sterk normatieve en individualistische constructies van de Engelse en Franse Verlichtingsfilosofen. Omdat het sociologische onzin is macrosociale mechanismen te herleiden tot microsociale processen, acties, plichten en rechten van enkelingen. De gebruikte basiseenheid is een fictie want enkelingen zijn geïntegreerd in groepsverbanden.

Door de invloed van de totaliteitsidee kan Hegel de heersende strekkingen in de Engelse en Franse burgerij van zijn tijd niet volgen. Die bourgeoisie kan niet totalistisch denken omdat ze alles interpreteert in functie van zichzelf, van het kansrijke en ondernemende individu, niet vanuit de maatschappij als geheel (actueel vertaald noemen we dat narcisme, ego-tripperij, filosofisch misschien ook popperianisme). Hegel denkt wel totalistisch, maar komt er niet uit omdat hij de problematiek vanuit de top, niet vanuit de basis benadert: het bewustzijn van de vernieuwende kracht van het proletariaat ontbreekt.

Het standpunt van Hegel terzake is, zoals gezegd, niet oplossend, maar wel inspirerend. We weten dat in het Westen tegenwoordig het linkse totalisme blootstaat aan kritiek o.a. van de invloedrijke Popper. Het duo Hegel/Marx kan ons hier helpen. Met individualistische principes wereldproblemen aanpakken wordt ons tegenwoordig sterk aanbevolen, maar we kunnen uit de cijfers afleiden tot welke onrechtvaardige macrosociale oplossingen dit leidt. Het recht van de sterkste, uitbuiting en onderdrukking. Hegel moge dan in moderne ogen verouderd zijn, hij trapte niet in de val van de individualisten, de liberalen, de «verlichte» burgerlijke humanisten.

Misschien zijn er lezers van meping dat ik te ver van het onderwerp van dit colloquium ben afgeweken. Het leek me nuttig in deze inlei-

ding Hegel algemeen te situeren, de fundamenteën van zijn systeem te bekijken en daarbij over de rol van twee beginselen, totaliteit en dialektiek, vooral dan het eerste, uit te weiden.

Op deze bijeenkomst gaat het meer in het bijzonder over Hegels arbeidsbegrip. Waarom? Er waren twee redenen om dit thema te kiezen. Ten eerste, is er het feit dat in onze tijd de arbeidsproblematiek in het Centrum van de belangstelling staat en niet zonder reden. Er is de toename van de werkloosheid met bij velen de prangende vraag wat de functie van de arbeid in een moderne samenleving nog kan zijn. Ook bestaat er grote ontevredenheid bij veel werkenden over de te verrichten arbeid: waartoe dient de inspanning, welke beginselen beheersen de produktiedoelinden, de arbeidsomstandigheden, de verdeling van de opbrengst? Welke rol speelt de arbeid in de internationale verhoudingen, hoe evolueert het marktsysteem op planetair niveau?

De tweede reden waarom we het onderwerp kozen was de veronderstelling dat Hegels beschouwingen over de arbeid een overdenking verdienen. De eerste opgaven daarbij is dan met nauwkeurigheid en historische ernst de ontwikkeling van zijn visie terzake te reconstrueren. Een vergelijking met Marx kan niet ontweken worden en zal dus onze aandacht opeisen. Centraal zal de bekommernis zijn om aan te duiden dat Hegel ook voor onze tijd een boodschap heeft. Ik kan niet voorspellen wat anderen hier zullen zeggen en geef slechts kort aan wat mij van blijvende betekenis lijkt te zijn. De idee dat de mens slechts door de arbeid de natuur omvormt, een hechte band met andere mensen smeedt en zichzelf ontwikkelt. Dat hij door te werken zijn spontaneïstisch begeren coördineert en controleert en alleen via de arbeid zijn denken op een hoger niveau kan tillen.

Hegel heeft zijn leven lang het fundamentele belang van de arbeid voor de mens beklemtoond, eerst in de Jenenser Philosophie, daarna in de Phänomenologie des Geistes, tenslotte in de Rechtsphilosophie. Tal van aspecten en problemen in dat verband werden door hem belicht: het verschil tussen werken en genieten, het onderscheid tussen arbeid met een extern doel in zichzelf, tussen produktieve en niet produktieve arbeid, tussen het gedwongen en het Vrije werken, enz. Met betrekking tot de historische ontwikkeling had hij een inzicht in de belangrijke evolutie van een feodaal arbeidsbestel in een gesloten economie naar een handeiskapitalistisch systeem in een meer open stelsel. In het eerste bestel was de overheersende tegenstelling die tussen de gedwongen arbeid van de horige en de inactiviteit van de meester. Hegel beschrijft de basisstructuur van die verhouding én de dialektische ontwikkeling van die relatie (zeker nog nuttig voor een goed begrip van allerlei toestanden in derdewereldlanden in onze tijd). In de open economie van het handelskapitalisme wordt de arbeid gedomineerd door het principe van de markt. De waarde van het produkt

wordt afhankelijk van derden, d.i. personen die buiten de feodale meester-knechtrelatie staan, en een nieuwe soort vrijheid wordt geboren omdat in principe iedereen gemachtigd is zijn arbeidsproducten op de markt aan te bieden. Maar ook de markteconomie blijft niet gespaard van contradicties, er ontstaat een fundamentele tegenstelling tussen het brute en mechanische ruilprincipe enerzijds (het recht van de sterkste, puur economisch gedetermineerd) en de planmatige, bv. door de staat geregelde ontwikkeling.

Hegel stond aan het begin van een nieuwe tijd, hij kende de tot volle ontwikkeling gekomen moderne industriële samenleving niet. Toch heeft hij enkele gevaren van de markteconomie al op een merkwaardige wijze gepeild. Hij kante zich tegen het liberale individualisme en tegen de totalitaire staat. Men kan moeilijk loochenen dat ook wij met die twee bedreigingen van de menselijke beschaving geconfronteerd worden.

***

Dit colloquium bestaat uit vier belangrijke lezingen. We kozen voor een klein aantal sprekers van internationaal niveau en ik ben gelukkig dat dit gelukt is. In Vlaanderen zijn er geen grote Hegelspecialisten, in de ons omringende landen, Nederland, Duitsland en Frankrijk wél, daarom hebben we sprekers uit die landen uitgenodigd.

We hebben de onderwerpen die behandeld worden zo gekozen dat de verschillende fasen in Hegels denken aan bod komen. Fetcher praat over de Realphilosophie, Van Dooren heeft het over de Phänomenologie des Geistes, Jarczyk spreekt over de Logik terwijl D'Hondt zijn beschouwing wijdt aan de vergelijking tussen Marx en Hegel. Wat op dit colloquium ontbreekt is een analyse van Hegels opvattingen over arbeid in de Grundliniën der Philosophie des Rechts. Dat is ontegensprekelijk een lacune.

Je voudrais, en conclusion, m'adresser aux collègues étrangers qui ont bien voulu accepter notre invitation à venir à ce colloque sur la notion de travail dans la philosophie hégélienne. Au nom de tous mes collègues, de tous les collaborateurs scientifiques et de tous les étudiants de la section philosophique de l'université de Gand, je vous souhaite la bienvenue et espère que nous passerons deux jours de réflexion fructueuse.

Je viens d'expliquer au public pourquoi nous avons jugé utile d'organiser ce colloque sur Hegel, philosophe renommé mais, certainement en Flandre, largement inconnu et méconnu. J'ai insisté sur le fait que Hegel n'est pas le philosophe réactionnaire et totalitariste, tel qu'il est présente dans pas mal de cours et de publications, qui émanent d'auteurs qui n'ont pas eu la patience d'étudier de très près ses écrits. Ensuite, j'ai développé quelques réflexions générales sur l'im-

portance de la philosophie hégélienne, notamment ses concepts de totalité et de dialectique et la notion de travail, à laquelle est consacrée notre réunion.

Je dois répéter que nous sommes très heureux de vous recevoir aujourd'hui à l'université de Gand. Les quatre invités sont des spécialistes éminents de la pensée hégélienne. Mr Fetcher est le plus aîné et un des commentateurs les plus renommés de Hegel en Allemagne. Les collègues D'Hondt et Jarczyk sont par leurs contributions écrites, internationalement reconnus, comme d'excellents spécialistes français. Mr Van Dooren est avec Mr Peperzak certainement parmi les plus grands spécialistes des Pays-Bas. Nous avons fait un choix sévère et je suis certain que nous avons sélectionné les meilleurs. Nous écouterons Vos exposés avec grand intérêt.